

УДК 616.002

О. В. Шальнова-Козаченко

ПЕРСОНАЛІЯ МИКОЛИ ФЕДОРОВИЧА ГАМАЛІЇ: ОДЕСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ

Одеський національний медичний університет

Коротка персоналія видатного вітчизняного вченого Миколи Федоровича Гамалії (М. Ф. Г.; 05.17.02.1859, Одеса — 29.03.1949, Москва; рис. 1) в Одеський період життя у 1859–1909 рр. містить події життя і творчості, а також пріоритети різного рівня у деяких галузях медичної науки.

Одеський період М. Ф. Г., за даними деяких авторів, взагалі становив 49 років [4; 18]. Але загальна тривалість перебування його в Одесі потребує уточнення. Межі періоду: з дня народження у 1859 р. і до 1909 р., тому що восени цього року за викликом медичної ради з санітарного надзору заходів із боротьби з висипним тифом він їде до Петербурга, займається науковою розробкою нового розділу гігієни, названого ним дезінсекцією, зостається там і не повертається до Імператорського Новоросійського університету (ІНУ) [18]. Це підтверджують архівні дані медичного факультету (МФ) «от 25 июня 1911 г. № 10024 "Попечитель увольняет д. м. Н. Гамалея из числа приват-доцентов МФ ИНУ с начала 1910–1911 акад. года"» за підписом ректора. Далі надається обґрунтування: *М. Ф. Г. ...« прекра-*

тил фактическое чтение лекций с 1909–10 уч. года; в осеннем семестре (1909–10 г.) — не читал лекций по причине прикомандирования в г. С.-Пб. к медицинскому Совету, а в весеннем — по причине болезни» [28, а. 12].

Микола Гамалія народився 05/17.02.1859 р. молодшою дванадцятю дитиною в родині голови міського комерційного суду, колишнього гвардійського офіцера (рис. 2; *фотографія надана В. Н. Гамалія під час Круглого столу*

«Вчителі моїх вчителів» в ОДМУ у 2009 р., присвяченого 150-річчю з дня народження її прадідуся — професора М. Ф. Г.) в Одесі, де здобув середню освіту у приватних гімназіях Кнері і Ставіли, навчався в ІНУ на природничому відділенні фізико-математичного факультету (1876–1880), слухав лекції молодого професора І. І. Мечникова.

Ще студентом ІНУ в 1877 р. став слухачем Страсбурзького університету і під час літніх канікул працював у лабораторії

Рис. 1. Микола Федорович Гамалія

Рис. 2. Микола Гамалія з матір'ю

німецького біохіміка Е. Гоппе-Зейлера. Закінчив ІНУ зі званням кандидата природничих наук за дисертацію «Про вітелін». Про це свідчать архівні документи Міністерства народної освіти (МНО), Фізико-математичного факультету ІНУ «от сентября 6-го 1880 № 5 в Совет ИНУ "Утверждение в степени кандидата окончивших курс по естественному отделению и представление кандидатской степени: Гамалея Николаю "О вителлине"» за підписом декана факультету [27, а. 102].

У 1881 р. М. Ф. Г. вирішив дістати медичну освіту і поступив на 3-й курс Петербурзької Імператорської Військово-медичної академії (ІВМА), яку закінчив у 1883 р., одержавши звання лікаря [5; 18; 24; 26].

У 1883 р. він розпочав трудову діяльність позаштатним ординатором нервового відділення в Одеській міській лікарні у Й. Й. Мочутковського [4; 5; 24; 25]. За прикладом свого вчителя Мечникова захопився мікробіологією [24], і в середині 80-х років вивчав питання бактеріології туберкульозу і сибірки. І. І. Мечников з університету пішов, але продовжував дослідження в галузі бактеріології та інфекційної патології для підтвердження висунутої фагоцитарної теорії. Працюючи з Мечниковим, Гамалія вивчив теоретико-експериментальну частину бактеріологічного дослідження [18]. Зі спогадів М. Ф. Г. дізнаємось: «Я пришел в Одесский университет, когда он переживал лучшую пору своего существования. В нем только что работали крупные ученые Сеченов и Ценковский и еще оставались не менее известные Ковалевский и Мечников» [16].

За роки головування М. О. Бернштейна (1883–1886) у Товаристві одеських лікарів І. І. Мечников багаторазово виступав на засіданнях із доповідями з проблем фагоцитарної теорії. На засіданні від

01.02.1885 р. дійсний член цього товариства Г. Т. Духановський вказував на необхідність організувати в Одесі лабораторію для проведення щеплень проти сказу. Було ухвалено рішення відрядити від товариства М. Ф. Г. до Пастера для вивчення щеплення проти собачого сказу [1]. У Товаристві російських лікарів у 1886 р. обговорювалося питання про заснування бактеріологічної станції в Одесі й підбір лікаря для відрядження до Пастера. І. І. Мечников рекомендував Гамалію, підкресливши, що кращого бактеріолога не знайти [18]. На екстремому засіданні товариства від 01/13.02.1886 р. президентом Н. А. Строгановим була запропонована кандидатура М. Ф. Г. для відрядження у Париж з метою вивчення методики щеплень проти сказу.

У 1886 р. вчений працював у Парижі у Л. Пастера, вивчав щеплення проти сказу, удосконалив пастерівський метод запобіжних щеплень [5; 17]. У цей період він продовжував глибоко вивчати питання етіології, епідеміології та розробки методів боротьби з багатьма інфекційними хворобами, перш за все, особливо небезпечними (чумою, холерою, натуральною віспою), а також сибіркою та ін. [3; 20; 23; 30; 31]; з'ясував, що чуму великої рогатої худоби викликають фільтрівні віруси [17].

У травні 1886 р. питання про заснування бактеріологічної станції розглядалося міською Думою й було прийнято рішення про її організацію. Після повернення в Одесу М. Ф. Г. 7/19.06.1886 р. на екстремому засіданні товариства зробив доповідь «Про метод Пастера уберігання укушених проти сказу». Одеська бактеріологічна станція, друга у світі після паризької й перша в Російській Імперії, була відкрита 11/23.06.1886 р. і спочатку розташовувалась у квартирі М. Ф. Г. на вул. Канатній, 14, який брав активну участь в її організації і став заступни-

ком завідувача. Першим директором був призначений І. І. Мечников, наступним Я. Ю. Бардах [2; 5; 17].

В 1887 р. у Франції та Англії розпочалася кампанія проти Л. Пастера, його відкрито звинувачували, навіть на засіданнях Паризької Академії наук, у зараженні людей сказом через щеплення. Тільки завдяки привезеним Гамалією на прохання Л. Пастера перевіреним матеріалам, що підтверджували ефективність й дієвість методу антирабічних щеплень, й виступу Гамалії перед авторитетною комісією в Англії було доведено безпідставність злісних звинувачень [4].

Впродовж 1888–1892 рр. М. Ф. Г. перебував у Парижі, працював над удосконаленням методу щеплень у лабораторії Пастера, над лікуванням запалень, викликаних хімічними речовинами, — у Бушара, над культурою туберкульозу та отруйністю живих і мертвих туберкульозних бацил — у І. Страуса [4; 25]. Він запропонував інтенсивний метод щеплення, зробив припущення про існування прихованих форм інфекції, уточнив значення термінів щеплення антирабічної вакцини для ефективності дії [25].

Потім переїхав до Петербурга, де очолив бактеріологічну лабораторію у клініці Ф. І. Пастернацького при ІВМА, в якій викладав курс бактеріології. У 1892 р. в Петербурзі М. Ф. Г. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора медичних наук — «Етиология холеры с точки зрения экспериментальной патологии», темою для якої послужив накопичений досвід боротьби з холерою і яка була надрукована у 1893 р. [17; 19; 30; 31]. Невдовзі повернувся до Одеси [5].

В 1887–1891 рр. М. Ф. Г. проводив дослідження сказу, туберкульозу, холери, запальних процесів [17]. Дослідженнями з холери він багато нового й цінного у розвиток науково-медич-

ної думки. Етіологія холери, встановлена Р. Кохом та його школою, не знаходила повного підтвердження в подальших дослідженнях. У 1888 р. *М. Ф. Г.* відкрив «пташиний вібріон» (Мечникова), довів, що це особливий різновид холерного вібріона. Пфейфер, учень Р. Коха, не погодився з Гамалією, стверджуючи, що це цілковито новий вид. Західноєвропейські вчені, посилаючись на Пфейфера, стверджували, що «пташиний вібріон» відрізняється від холерного і є патогенним тільки для тварин, а холерний — тільки для людини. *М. Ф. Гамалія* спростував ці погляди, довів їх невідповідність, базуючись на власних дослідженнях і на дослідженнях інших російських вчених (Савченка, Влаєва, Попова та ін.): «... холерный вибрион может быть чрезвычайно патогенен и для животных» [7]. Для пташиного вібріона *М. Ф. Г.* довів вакцинуючу дію летких продуктів культур, тобто що антигенами можуть бути не тільки білки, започаткував спосіб розробки хімічних вакцин [23; 31]. Вчений запропонував вакцину проти холери людини і розробив комплекс санітарно-гігієнічних заходів боротьби з холерою.

З 1898 р. *М. Ф. Г.* читав курс загальної бактеріології в зубо-лікарській школі І. І. Марголіна. Саме цього року *М. Ф. Г.* відкрив речовини, які викликали руйнування бактерій — бактеріолізини, вніс нововведення в учення про отрути мікробів [17]. Про відкриття ферментів, які руйнують бактерії, *М. Ф. Г.* вперше повідомив 20.03.1898 р. на урочистому засіданні Товариства російських лікарів у Одесі та пізніше — на екстреному засіданні того ж товариства 20.11.1898 р. «Рассматривая густую непрозрачную взвесь бактерий сибирской язвы в дистиллированной воде, он отметил ее просветление. При добавлении фермента, добытого путем осаждения уксусной кислотой из просветленной жидкости, новая порция смеси через

6–12 часов также становилась прозрачной. Обнаружив, что для каждой бактерии можно приготовить свой специфический фермент, он предположил, что такие ферменты, названные им “бактериолизинами”, являются новым методом лечения инфекций. При этом, благодаря своей специфичности, они могут уничтожать болезнетворные бактерии, не нанося вреда клеткам организма хозяина» [6].

В 1899 р. під його керівництвом був створений власний Бактеріологічний і фізіологічний інститут, який він очолював до 1908 р. [5; 17; 25; 28]. Феномен бактеріолізу був детально описаний *М. Ф. Г.* у статтях [8–10]. У підручнику «Основы общей бактериологии», виданому у 1899 р., на титульному аркуші було вказано: «Бактеріологічний і фізіологічний ін-т, д-ра *М. Ф. Г.* курс, 1899 р.» [11]. Підручник містив 16 лекцій: 1. Історія і завдання бактеріології. 2. Морфологія бактерій. 3. Життя бактерій. 4. Життя бактерій, склад їх. 5. Живлення бактерій. 6. Бродіння. 7. Ферменти. 8. Інфекції. 9. Бактерійні отрути. 10. Запобіжні щеплення. 11. Серотерапія. 12. Теорія інфекцій та імунітету. 13. Бактерицидні речовини. 14. Бактеріолізини. 15. Смерть бактерій. 16. Загальні висновки про бактеріальну клітину [11].

На сторінках 129–140 наводиться література [8–10] до 14-ї лекції, її зміст і текст. Зміст:

«— Бактерицидні речовини розчиняють бактерії. Докази на користь цього положення.

— Опис розчинення бактерій у тварині. Штучне відтворення цього явища. Досліди з ферментами травлення. Їх незадовільні результати. Досліди з кофаном й розробка бактеріолітичного методу. Бактеріолітичні діячі. Казеїн і глутамінова кислота. Відкриття бактеріолізинів. Труднощі приготування їх. Туберкулілін. Загальний метод приготування бактеріолізинів.

— Будова і природа бактеріолізинів.

— Практичне їх значення та ослизнення. Коагуляція. Бактеріокоагуліни. Відмінність коагуляції бактерій від аглютинації.

— Теоретичне значення відкриття бактеріолізинів. Фізіологічна їх роль».

Проте всі вказані наукові праці залишилися не поміченими світовою науковою громадськістю, а пріоритет цього відкриття віддано бактеріологу канадського походження Ф. Д'Ереллю, який у 1917 р. виділив бактеріолізини, назвав їх бактеріофагами і рекомендував використовувати в медицині. З відкриттям антибіотиків дослідження у галузі бактеріофагії вважалися малоперспективними, але знову стали актуальними, тому що бактеріофаги відрізняються чітко вираженою специфічністю: більш точно уражають мікробів і завдають менше шкоди організму людини [6].

Вчений встановив зв'язок спалахів чуми з міграцією щурів, довів епідеміологічну роль цих тварин. У 1901–1902 рр. керував протиепідемічними заходами під час епідемії чуми в Одесі, організував першу загальну дератизацію (знищення гризунів) [12; 20; 23; 29]. Проблемі організації щурознищення в Одесі присвячена праця *М. Ф. Г.* «Чума и крысы. С приложением наставления к истреблению крыс», видана у 1902 р. [12].

У наступні роки *М. Ф. Г.* вніс нові поняття і роз'яснення у питання морфології, фізіології та біології холерного вібріона. Особливу увагу було приділено різновидам і вірулентності збудника, патогенезу холери. Учений забезпечив розробку заходів боротьби з холерними епідеміями, особливо на Півдні Росії. В Одесі (1902) *М. Ф. Г.* встановив контагіозно-міазматичний тип холерної епідемії за наявності вогнища сапрофітного позалюдинного розмноження вібріонів та умови запобіган-

ня холері усуненням можливості сапрофітизму вібріонів. Вивчивши холеру в НДІ епідеміології в Одесі, розробив заходи з боротьби, які застосував у інших містах, безпосередньо у Петербурзі. Він визначив 3 види боротьби з холерою: 1) контагіоністський (симптоматичний), що полягав у знешкодженні окремих хворих; 2) суспільно-санітарний, який включав проведення санітарних заходів (фільтрація води, устрій каналізації, ланів зрошення тощо) і, на думку *М. Ф. Г.*, найбільш реально гарантував від холери; 3) локалістичний, що складався з розпізнавання характеру епідемії, виявлення «сапрофітного вогнища», знищення у ньому бактерій шляхом дезінфекції [15; 17; 18].

Окрім університету, *М. Ф. Г.* виступав із лекціями з бактеріології й загальної патології в Одеському зуболікарському інституті, проводив дослідження з вивчення скарлатини, висипного тифу, видав лекції із загальної патології [18].

З травня 1906 по 1909 р. *М. Ф. Г.* був приват-доцентом з бактеріології при кафедрі загальної патології МФ ІНУ й читав курс бактеріології [5; 28]. За архівом: «МНП. Декан МФ ІНУ, Одесса, № 370, 12.05.1906 г. “Его Превосходительству, Господину Ректору НУ. МФ, в заседании своем 10 мая состоявшемся, избрал доктора медицины Н. Ф. Гамалея приват-доцентом по Бактериологии при кафедре Общей Патологии. Представляя при сем Curriculum Vitae доктора Н. Ф. Гамалея, имею честь просить ходатайства Вашего Превосходительства об утверждении Н. Ф. Гамалея в звании приват-доцента”» [28, а. 1].

У цей період *М. Ф. Г.* займається вирішенням трьох головних питань: вивчення холери, збудників скарлатини й висипного тифу [18]. З доповіддю «Про мікроб висипного тифу» він виступив у Товаристві російських лікарів 23 трав-

ня 1908 р. в Одесі. У виданні наведені ілюстрації і рисунок та пояснення до них. Гамалія першим довів, що висипний тиф передається вошами [13; 17]. Багато працював у галузі профілактики висипного і поворотного тифів, холери, віспи. Третє видання підручника *М. Ф. Г.* «Лекции по общей патологии» вийшло у світ в 1909 р. [14].

Згідно з викладеними даними, за *Curriculum vitae М. Ф. Г.* [28, а. 2], із загальновідомих 49 років одеського періоду потрібно виключити 3 роки (1881–1883) навчання у *Петербурзький ІВМА*, 4 роки (кінець 1888–1892 рр.) перебування у *Парижі* (працював у Л. Пастера, Бушара і Страуса) й 4 роки (1892–1896) праці у *Петербурзі* у створеній ним при терапевтичній клініці професора Ф. І. Пастернацького лабораторії, опрацювання матеріалів і захист докторської дисертації. Таким чином, безпосередньо з Одесою пов'язано близько 38 років життєдіяльності та творчості *М. Ф. Г.*

Найголовніші наукові праці

Наукова діяльність *М. Ф. Г.* багатогранна: епідеміологія, мікробіологія, вірусологія, імунологія, санітарія, гігієна, історія медицини. З близько 400 його наукових праць 120 опубліковано в Одесі. Він виступав з доповідями на численних з'їздах, конференціях, радах фахівців [5].

Одеський період життя вченого має кілька закономірних етапів:

1) 80–90-ті роки XIX ст., коли *М. Ф. Г.* разом із своїм вчителем І. І. Мечниковим та іншими передовими вченими Російської Імперії створював основи нової науки — бактеріології (пізніше мікробіології); головними напрямками його діяльності була боротьба зі сказом, сибірською, вивчення отрути бактерій і створення вакцин, а також розробка питань загальної патології, вивчення бактеріолізи-

нів, феномену бактеріофагії (1888 р. — статті: «О некоторых заразных болезнях Одесского птичьего рынка», «О сибиреязвенных вакцинах»; 1892 р. — книга «Бактерийные яды»; 1899 р. — книга «Основы общей бактериологии» і стаття «О новом направлении в патологии») [8–11; 25];

2) перші 10 років XX ст. вчений боровся з холерою, чумою, висипним тифом, за санітарне благополуччя в країні, а також займався пропагандою санітарно-гігієнічних знань (1900 р. — книга «Курс общей патологии по лекциям Н. Гамалеи»; 1901 р. — стаття «Трансформизм и бактерии»; 1902–1903 рр. — книги: «Чума и крысы», «Корабельные крысы и чума»; 1903–1904 рр. — книга «Чума в Одессе» (тт. 1 і 2); 1907 р. — промова «Результаты и устремления современной бактериологии»; 1908–1909 рр. — книга «Лекции по общей патологии») [12–15; 24].

Пріоритети *М. Ф. Гамалії*

Вченому належать важливі наукові відкриття [4; 17; 26; 30]: разом з І. І. Мечниковим він заснував в Одесі першу в Росії і другу у світі після Паризької бактеріологічну станцію з антирабічним відділом (25.06.1886); описав паралітичну форму сказу; вдосконалив метод щеплення проти цієї хвороби (1886–1887); відкрив холероподібних вібріонів у птахів («вібріон Мечникова — *Vibrio metchnikovi*») і хімічні вакцини (1887–1888); під час спалаху чуми в Одесі довів роль корабельних щурів у її поширенні й розробляв питання дератизації (1901–1902); відкрив особливі речовини, що руйнують бактерії, — бактеріолізину, нині — бактеріофаги (1898).

Наступність поколінь одеських та українських науковців символізують праці, представлені 23–24 квітня 2009 р. в Одесі (ОДМУ) на Круглому столі «Вчителі моїх вчителів», присвяченому 150-річчю з дня на-

родження професора М. Ф. Гамалії, у рамках міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених «Молодь — медицині майбутнього». Тези доповідей десяти учасників доповнили відомості до персоналії видатного вченого [1–3; 6; 20–23; 30; 31], відтворили його як особистість [21–23], зазначили напрямки дослідницької та експериментальної роботи [3; 20–23; 30; 31], вплив на його творчість Товариства одеських лікарів [1; 2], зробили спроби відстояти світовий пріоритет українського радянського вченого [6].

Висновки

1. Простежено життєвий і творчий шлях М. Ф. Г. — одного з видатних вчених-мікробіологів другої половини XIX — першої половини XX ст., зображено його біографію, науково-педагогічну, науково-літературну й громадську діяльність за визначеними межами одеського періоду (1859–1909) загальною тривалістю близько 38 років з урахуванням від'їздів і проживання у Петербурзі (1881–1883; 1892–1896 рр.) й Парижі (кінець 1888–1892 рр.); надано фотографічний матеріал.

2. Віддзеркалені два етапи наукової діяльності М. Ф. Г. в одеський період життя:

1) створення основ нової науки — бактеріології (пізніше мікробіології) у 80–90-ті роки XIX ст., коли головними напрямками його праці була боротьба зі сказом, сибіркою, вивчення отрути бактерій і створення вакцин;

2) боротьба вченого з холерою, чумою і висипним тифом; пропаганда санітарно-гігієнічних знань, забезпечення санітарного благополуччя в країні на початку XX ст.

3. Представлена бібліографія публікацій М. Ф. Г. в одеський період містить 9 джерел: [7–15] у списку літератури. Наведений зміст лекції про бактеріолізини з підручника «Основы общей бактериологии» (1899).

4. Визначені пріоритети М. Ф. Г. з проблем мікробіології та імунітету:

— заклав основи вчення про бактеріолізини-бактеріофаги (вперше описав явище лізису мікробів, спостерігаючи саморозчинення культур стафілокока, якому сприяли речовини, названі ним «бактеріолізинами» (1898); продовжуючи ці дослідження, канадський учений Ф. Д'Еррель назвав бактеріолізини «бактеріофагами», вважаючи їх живими антагоністами бактерій (1907), існування яких допускав І. І. Мечников (1890), а в подальшому підтвердила електронна мікроскопія, які застосовуються при лікуванні інфекційних хвороб та ран у хірургії);

— активно розробляв заходи проти сказу, сибірки, туберкульозу, курячої чуми, сапу та ін.;

— став засновником дератизації — методу боротьби зі шкідливими гризунами — переносниками небезпечних хвороб;

— першим обгрунтував значення дезінсекції (знищення комах) для ліквідації висипного і поворотного тифів.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні й розробці персоналії М. Ф. Г., тобто розділу, який включає відомості про життєдіяльність, науково-літературну спадщину вченого, внесок у розробку проблем мікробіології, оцінку його ролі у формуванні наукових ідей і напрямків, у розвитку теорії та практики мікробіології в Одеській вищій медичній школі та Одеському регіоні, становленні наукової мікробіологічної школи й відповідних медичних спеціальностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєв Ю. К. М. Ф. Гамалія і Товариство одеських лікарів / Ю. К. Васильєв // Молодь — медицині майбутнього : міжнар. наук. конф. студентів і молодих вчених, присвячена 150-річчю з дня народження проф. М. Ф. Гамалії, 23–24 квітня 2009 р. : тези доп. — О. : Одеський медуніверситет, 2009. — С. 14.

2. Васильєв Ю. К. Роль Общества одесских врачей в создании Одес-

ской бактериологической станции / Ю. К. Васильев // Там же. — С. 6.

3. Верещагіна А. І. М. Ф. Гамалія — засновник багатьох актуальних напрямків розвитку науки / А. І. Верещагіна // Там же. — С. 5.

4. Верхратський С. А. Історія медицини : навч. посібник. — 4-те вид., випр. і доп. / С. А. Верхратський, П. Ю. Заблудовський. — К. : Вища шк., 1991. — С. 156, 284, 289-290.

5. Вчені вузів Одеси : біобібліографічний довідник. — Вип. 1 : Природничі науки. 1865–1945. — Ч. 5 : Біологи / Упоряд. : Л. О. Кольченко, Т. В. Тющенко. — О., 2004. — С. 50-53.

6. Гамалея В. Н. Нелегкая судьба одного открытия (к 150-летию со дня рождения Н. Ф. Гамалеи) / В. Н. Гамалея // Молодь — медицині майбутнього : міжнар. наук. конф. студентів і молодих вчених, присвячена 150-річчю з дня народження проф. М. Ф. Гамалії, 23–24 квітня 2009 р. : тези доп. — О. : Одеський медуніверситет, 2009. — С. 6-7.

7. Гамалея Н. Ф. Этиология холеры с точки зрения экспериментальной патологии : дис. ... д-ра мед. наук / Николай Федорович Гамалея. — СПб., 1893. — 64 с.

8. Гамалея Н. Ф. Бактериолизини — ферменты, разрушающие бактерий / Н. Ф. Гамалея // Русский архив патологии. — 1898. — № 6. — Вып. 6. — С. 607-613.

9. Гамалея Н. Ф. Новые данные о бактериолизинах / Н. Ф. Гамалея // Тр. Общества русских врачей в г. Одессе. — 1899. — Вып. 2. — С. 133-136.

10. Гамалея Н. Ф. Об иммунитете / Н. Ф. Гамалея // Тр. Общества русских врачей в г. Одессе. — 1899. — Вып. 1. — С. 37-42.

11. Гамалея Н. Ф. Основы общей бактериологии / Н. Ф. Гамалея. — О. : Славянская тип. Н. Хрисогелос, 1899. — 200 с.

12. Гамалея Н. Ф. Чума и крысы. С приложением наставления к истреблению крыс / Н. Ф. Гамалея. — О. : Тип. Акц. Южно-Русского Общества Печатного Дела, 1902. — 41 с.

13. Гамалея Н. Ф. О микробе сыпного тифа : Доклад в Обществе Русских Врачей, 23 мая 1908 г. ; с приложением табл. и рис. / Н. Ф. Гамалея. — О. : Русская речь, 1908. — 18 с. : 2 илл. и рис.

14. Гамалея Н. Ф. Лекции по общей патологии / Н. Ф. Гамалея. — [3-е изд.]. — О. : Труд, 1909. — 116 с.

15. Гамалея Н. Ф. Холера в Одессе : План борьбы с холерными эпидемиями, особенно в применении к С.-Петербургу / Н. Ф. Гамалея. — О., 1909. — 78 с.

16. *Гамалея Н. Ф.* Воспоминания / Н. Ф. Гамалея. — М. : Изд. АН СССР, 1947. — Т. 1. — 1947. — С. 14.

17. *Гутина В. Н.* Гамалея / В. Н. Гутина // БСЭ. — 3-е изд. — М. : Сов. энциклопедия, 1971. — Т. 6. Газлифт — Гоголево. — 1971. — С. 82-83 : портр.

18. *Грабовская Л. И.* Развитие научной теоретической мысли в Новороссийском университете (1865–1920) : дис. ... канд. мед. наук : 14.02.04 / Людмила Иосифовна Грабовская. — О., 1953. — 421 с. : ил.-библиогр. — С. 382-421.

19. *Дяченко С. С.* К истории микробиологии на Украине / С. С. Дяченко // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / под ред. Б. Д. Петрова, В. Д. Братуся, К. Ф. Дупленко. — К. : Гос. мед. изд-во УССР, 1954. — С. 217-225.

20. *Жур О. О.* М. Ф. Гамалія у боротьбі з чумою в Одесі / О. О. Жур, О. В. Хомуха // Молодь — медицині майбутнього : міжнар. наук. конф. студентів і молодих вчених, присвячена 150-річчю з дня народження проф. М. Ф. Гамалії, 23–24 квітня 2009 р. :

тези доп. — О. : Одеський медуніверситет, 2009. — С. 4-5.

21. *Кравченко В. В.* Внесок М. Ф. Гамалії у вітчизняну мікробіологію / В. В. Кравченко // Там же. — С. 3.

22. *Куцебо О. М.* Основні історичні етапи розвитку мікробіології / О. М. Куцебо // Там же. — С. 3-4.

23. *Медянова О. В.* Єдність активної наукової та громадської позиції М. Ф. Гамалії / О. В. Медянова // Там же. — С. 5.

24. *Миленушкин Ю. И.* Николай Федорович Гамалея / Ю. И. Миленушкин. — М. : Знание, 1959. — 31 с.

25. *Миленушкин Ю. И.* Гамалея / Ю. И. Миленушкин // БМЭ. — 2-е изд. — М. : Сов. энциклопедия, 1976. — Т. 4. Валин — Гамбия. — 1976. — С. 575-576.

26. *Скрипаль І. Г.* Гамалія Микола Федорович / І. Г. Скрипаль // ЕСУ. — К. : НАНУ ; Наук. Тов. ім. Т. Г. Шевченка ; Ін-т енциклопедичних досліджень НАНУ, 2006. — Т. 5. Вод — Гн. — 2006. — С. 361.

27. *По инспекции ИНУ Дело № 3* об утверждении в степени кандида-

та и в звании действительного студента. — 1880. — ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 12. — С. № 221. — 147 а.

28. *По Правлению ИНУ Дело № 83* о службе Николая Федоровича Гамалея. — 1906. — ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — С. № 1191. — 21 а.

29. *Соловьев М. Н.* Д. К. Заболотный — основоположник советской эпидемиологии / М. Н. Соловьев // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / под ред. Б. Д. Петрова, В. Д. Братуся, К. Ф. Дупленко. — К. : Гос. мед. изд-во УССР, 1954. — С. 207-216.

30. *Теслюк А. Б.* Вклад М. Ф. Гамалії у вивчення етіології, епідеміології і розробку методів боротьби з холерою / А. Б. Теслюк // Молодь — медицині майбутнього : міжнар. наук. конф. студентів і молодих вчених, присвячена 150-річчю з дня народження проф. М. Ф. Гамалії, 23–24 квітня 2009 р. : тези доп. — О. : Одеський медуніверситет, 2009. — С. 5-6.

31. *Хомуха О. В.* Роль М. Ф. Гамалії у боротьбі з холерою в Одесі / О. В. Хомуха, О. О. Жур // Там же. — С. 4.

УДК 929ПИРОГОВ:616-089“467.2”

Т. М. Бараев, Г. Ф. Кривда,
Д. А. Уманский, Р. Г. Кривда

ОН БЫЛ ВЕЛИЧАЙШИМ ХИРУРГОМ

К 200-летию со дня рождения Н. И. Пирогова

Одесский национальный медицинский университет

Осень 2010 года богата знаменательными датами: отмечается 110 лет со дня основания медицинского института (ныне Одесский национальный медицинский университет) и 200 лет со дня рождения величайшего хирурга — Николая Ивановича Пирогова — автора множества изобретений, которые спасали и спасают жизни тысячам людей, основателя военно-полевой медицины, прекрасного педагога, выдающегося ученого и крупного общественного деятеля, основоположника хирургической анатомии и анатомо-экспериментального направления в хирургии.

Любовь к медицине привил Николаю Ивановичу друг семьи — Ефрем Осипович Мухин (1766–1850), доктор медицины, профессор, анатом, физиолог, хирург, гигиенист и судебный медик, заведующий курсом судебной медицины и токсикологии в Медико-хирургической академии; в 1813–1835 гг. — профессор кафедры анатомии, физиологии, судебной медицины и медицинской полиции в Московском университете, автор более 50 печатных трудов по вопросам анатомии, физиологии, хирургии и судебной медицины; автор метода препарирования на замороженных трупах (впоследствии усовер-

